

Kay Milton

ENVIRONMENTALISM AND CULTURAL THEORY

Exploring the role of anthropology in environmental discourse

Routledge, London – New York, 1996, 265 str.

Tematski knjiga Kaya Milтона nije ni zanimna ni neočekivana. Kod poznatog izdavača (Routledge) objavljena je u posebnoj izdavačkoj ediciji uz knjige J. Hanningana *Environmental Sociology* i A. Irwina *Citizen Science (Environment and society)*.

Obilata literatura od oko tristotinjak referenci koju autor navodi, osnovna mu je podloga za pozivanje, citiranje, raspravu i zaključivanje u još uvijek aktualnoj maniri znanstvenog elaboriranja odabrane teme. Milton je predavač socijalne antropologije na *Queen's University* u Belfastu. Odlučujuće je za nastajanje ove knjige bilo – kako se naglašava u predgovornoj napomeni, – povećanje interesa u društvenim znanostima za problematiku i održivost okoliša (*sustainability*), a isto tako i za kulturu. To više, što kultura nerazdvojna od okoliša prestaje biti predmet samo antropološkog interesa i bavljenja, već postaje okosnica promišljanja o svijetu. Naslovom se i predgovorom ističe, a čitanjem knjige i razumije, autorovo uvjerenje i zalaganje da upravo suvremeni antropološki pristup problematici okoliša – za razliku od drugih (etabliranih) znanosti – može biti osobito plodonosan.

Uz ambiciozni naum autora mogla bi se očekivati znatna teorijska pregnuća. Od toga on se oprezno distancira – opredjeljujući se pragmatično; ako se, odnosno dok se nešto dovoljno i valjano može iznaći i objasniti, dotle vrijedi. Ionako nema isključivosti. Konvergenciju proturječnosti, alternativa i suprotnosti uostalom pokazuje i opravdava tendencija spašavanja okoliša. Stoga se autor ugiba mogućim definicijama, makar ga na više mjesta za-

dovoljavaju »školske« definicije, pa će govoriti o **environmentalizmu** kao o ljudskom naporu da se zaštiti okoliš (170), a zaštita bi se prvenstveno odnosila na moguće čovjekom izazvane štete po okoliš (37).

Knjiga ima sedam poglavlja čiji su naslovi sastavljeni od ključnih riječi: antropologija, kultura, environmentalizam, ekologija, društvene znanosti, globalizacija, diskurs. To su i središnji problemski aspekti i dimenzije ovog djela.

Poglavlja *Environmentalism in Social Science* (II), *Globalisation, Culture and Discourse* (V), *The Culture of Global Environment Discourse* (VI) osobito su pregledna, iskazujući se mnogovrsnošću izvora i analitičkih usporedbi. Glasan je ovdje, kao i u čitavoj knjizi, poziv na smislenu kulturnu zaštitu tj. zaštitu okoliša. To je pokretački moto, ali ne i jasan cilj. Jer radi se (i) o promjenama vrijednosnog, tehnološkog i društvenog ustroja svijeta.

Environmentalizam je usidren na Planet Zemlju. (Dan Planete Zemlja jedan je od simboličkih datuma kada se i u nas dešavaju kulturni rituali: od umjetničkih performanca do institucionaliziranih priznanja za uspješnost angažmana u brizi za okoliš).

U modernističkoj perspektivi **environmentalizam** bio bi jasan zadatak i projekt, a u postmodernističkoj je htijenje, procjena, uključivanje, samopouzdanje i samopotvrđivanje gdje god je to moguće. U tom smislu je *environmentalism* samosvojna izvedenica, koja ima kako teorijske, tako i ideološke i akcijske konotacije s energijom daljnjih preobrazbi. Na jednom mjestu (3) u kontekstu teorije kulture o **environmentalizmu** se govori kao o putu razumijevanja svijeta. Tu Milton razlikuje razumijevanje okoliša od njegove zaštite (koja može biti naučena, naređena, ali ne nužno i razumijevana) – izrekavši lapidarno ono što je u ovoj knjizi središnja tema njegova raspravljanja o koncepcijama u suvremenoj antropologiji

i kulturi općenito, a posebno u odnosu prema okolišu: razne misaone i emocionalne tvorevine, vjerovanja, vrednovanja, saznanja i uvjerenja, gdje nije dostatno opisati, klasificirati i analizirati pojave, predmetni inventar radnog i životnog okruženja, obrasce ponašanja socijalne odnose, već ih se razumijeva u cjelini poimanja kulture specifičnog kulturnog entiteta. Teško je u hrvatskom jeziku za *environmentalism* naći odgovarajući termin. To više što je upitno je li u nas sazrelo vrijeme za konstituiranje takvog pojma u javnom i profesionalnom govoru, u formiranje posebnog diskursa. Kako se čuje na televiziji i radiju, i čita u novinama, ali i piše u dokumentima, — još uvijek se spominju i navode: »zeleni«, »ekološki«, »zaštitari«. Makar se može pretpostaviti da su se ovi izrazi u međuvremenu obogatili te da preuzimaju značenja **environmentalizma**, ipak oni nemaju težinu svjetonazora. O njima će se govoriti kao izdvojenom, ako ne i marginalnom. Stavovi i aktivnosti »zelenih« ili »ekologa« (i onih koji se slažu) nemaju svoj naziv. »Zeleni« potiču od prirode, a »ekološki« od ekologije. U središtu, osim toga, nije okoliš, već su njegovi akteri. Prihvatanje načela i regulative u odnosu na okoliš (zaštita i unapređivanje, očuvanje, održivi razvitak, nisu što i programska dorečenost i djelotvorna snaga. Prepreke su pojmovnoj dogradnji okoliša, barem za sada, i jezičke naravi. Prilikom nedavnog prijevoda ISO normi o »sustavima upravljanja okolišem« sporilo se npr. kako prevesti *environmental policy*, *environmental performance* i sl. Neprimjerenim i nesuvislim činilo se reći: politika okoliša, ciljevi okoliša i sl. — jer okoliš nije ovdje (gramatički) subjekt. U predmetno–autorskom indeksu (kazu) knjige riječi *environment* ni nema. Ona se podrazumijeva, a problemski se otvara u environmentalizmu.

Environment (okoliš) u prednjem je planu u poglavlju o **environmentalizmu** i **kulturnim različitostima**, kada se pita o pridijevanju svojstava i značajki okolišu.

Okoliš, ovisno o instrumentalnim i vrijednosnim kategorijama postaje npr. »ranjiv« (ovaj izraz usvojen je i zadržan u recentnoj regulativi i literaturi) ili »primjemčiv« i sl. (137). Neposredno iskustvo iz životnog okruženja s ljudskim ponašanjem preneseno je u pridjeve čije današnje značenje može biti ograničeno i određeno propisom, komunikacijskim konsensuom ili se zadržava sloboda metafore.

U Miltonovim analizama povijesnih i suvremenih situacija i odnosa prema prirodi i društvu, vidi se da ni imperativ zaštite kao osnovni kriterij odnošenja u okolišu i prema okolišu nije sam po sebi razumljiv niti uvijek prisutan; i on je već u primarnim društvenim i kulturnim zajednicama različit, a u globalnom svijetu današnjice može biti relativiziran.

U poglavlju *Kultura i ekologija* Milton rekapitulira pitanja o zavisnosti, međuzavisnosti i međudjelovanjima okoliša i društva, a koja se postavljaju i na koja se odgovara posljednjih stotinjak godina. U antropologiji se odnosi čovjeka i okoliša potcrtavaju u **ekološkoj antropologiji**.

Eko–sistemski pristup po mišljenju Milto- na profilira se kao znanstveni i stručni pogled i pristup naročito između četrdesetih i pedesetih godina dvadesetog stoljeća.

Usredotočuje se na život relativno zatvorenih zajednica ali se afirmira holistički pristup. Humana ekologija (*human ecology*), analizira nadalje Milton, redukcionistički se pouzdaje u analogije društvenih odnosa i tvorevina s biološkim. S druge pak strane **konstruktivistički modeli** kulture zauzimajući se za značenje i znakovitost svijeta te odlučujuću funkciju kognitivnih procesa kao da zaboravljaju na biološku i fizičku uvjetovanost okolišem. Kad se postavi pitanje je li kultura samo čovjeku pripadna, ili i životinjskim vrstama, pitanja se još i usložnjavaju (65). U **ekološkoj antropologiji** kao i u **humanoj ekologiji**, kako obrazlaže i tvrdi Milton, aspekti kulture su marginalizirani.

To se odnosi na antropogeografski pristup, na teoriju determinizma (gdje okoliš sve uvjetuje) ali i na teoriju posiblizima (gdje okoliš ograničava ali dozvoljava izbor).

U **kulturalnoj ekologiji** (*cultural ecology*) **lokalni** okoliš je presudan za tehnologiju proizvodnje i korištenja, obrasce ponašanja i kulturne karakteristike. Za razliku od antropogeografskih pristupa gdje se okoliš i kultura uzimaju kao odvojene cjeline, kulturalna ekologija okoliš i kulturu udružuje u integrirani sistem, analogan ekosistemu. Raspravljajući s odabranim autorima (Goertz, Steward) Milton zaključuje da niti koncept kulturalne ekologije pa niti kasnije **etnoekologije** (49) ne daju zadovoljavajući odgovor na pitanja o okolišu i kulturi. Teorije kulture koje se do sada povezuju i nadovezuju na antropologiju opterećene su determinizmom pa tako i matrica (Douglas, Wildavsky) *grid/group* (kao reprezentacija aktivnosti i reprezentacija socijalne kohezije), koja se usprkos nekonzistencije čini analitički relevantnom. Ako se pak kultura neke zajednice razumije prvenstveno iz sebe same, kao u **kulturnom relativizmu**, ako se sve lokalne kulture smatra jednakovrijednim, kako ih onda uspoređivati međusobno i u globalnom kontekstu – pita se Milton. Općenito, ako se odgovori traže iz povijesti, teško će se uopće do njih doći. Treba ih potrežiti u socijalnim konstrukcijama zbilje, anticipiranju društvenih odnosa i akcionih promjena okoliša što i jest u osnovi environmentalizma.

Oslanjajući se na izraze (koje odabire iz literature kao pogodne za analitički posao), Milton razlikuje značajke temeljnog odnošenja prema okolišu. One koji smatraju da je moguće i dostatno ekosistem svog životnog okruženja održavati u ravnoteži, koji prepoznaju poremećaje ravnoteže i znaju ih trenutno i predvidivo svladati raspoložujući s izvornom ekološkom mudrošću, *primitive ecological wisdom*, pa je zato njihov poriv zaštite okoliša sam po sebi razumljiv, te one koji u zadovolja-

vanju osnovnih egzistencijalnih i drugih potreba žive pretežno neovisno od neposrednog okoliša bez interakcija s njim, robno i komunikacijski ga prekoračujući. Premda će rezumijevati i prihvatiti razloge i načela za zaštitu okoliša, neće biti sami prinuđeni i ponukani da djelotvorno štite okoliš. Prve Milton označuje kao *ecosystempeople*, a druge kao *biospherepeople*. Biosfera kao globalno dati lokalni eko-sustavi natkriljuje čovjeka ne samo kao fizička činjenica, već i kao povijesno opravdana metafora; događaji u biosferi od astronautskih letova do ozonskih rupa pokazuju sveprisutnost ljudskog činjenja i posljedica kojima kao ukupnosti životnih uvjeta i događaja nije moguće izbjeći.

Ljudskim susretima s okolišem, stjecanju i raspolaganju znanjem Milton će se vratiti u I. poglavlju o **globalnom environmentalističkom diskursu**, kada priklanjajući se autorima (Ingold, Marglin), razlikuje *episteme* kao koherentan sistem znanja i verificiranog dolaženja do njega, provjere i služenja znanjem (a koje prerasta u **znanstveni imperijalizam** kao jednu od značajki zapadnjačke kulture u procesima globalizacije svijeta) od *techne* do znanja koje je iznjedrila sama uporaba, a koje ne zapostavlja emocionalne vrijednosti. Ono je vođeno otkrivanjem, a ne potvrđivanjem i ne pretendira na univerzalnost izričaja i moći (192).

Prefiks **eko** kao osnovna pojmovna odrednica javlja se i kada se Milton u poglavlju o **globalnom environmentalističkom diskursu** usredotočuje posebno na opcije i perspektive nakon Summita o okolišu u Rijju de Janeiru 1992. godine. Zaključci i bilanse ostvarivanja programskih zadataka ovog svjetskog skupa (Agenda 21) u međunarodnim su okvirima mjerna točka. Kada se otvara i sažima u završnu raspravu o globalizmu i anti-globalizmu kao, po njegovu mišljenju, dva temeljna opredjeljenja environmentalizma današnjice koja su i u međusobnom nadmetanju, razlikuje biocentričku i

ekocentričku perspektivu. Biocentrizam uvažava vrijednost svog živog svijeta (ne samo čovjeka), a ekocentrizam prigrbljuje i neživi svijet. Život i životni organizam dokučivi su na planetarnoj razini (Gaia kao jedinstven složen životni sistem Zemlje) (131).

O ekocentrizmu Milton u modificiranom značenju raspravlja i u poglavlju o **environmentalizmu** i **društvenim znanostima**. Razlike između opredjeljenja **environmentalizma** za koja se može utvrditi da su radikalne i konzervativne ne vide se površinski, ali su suštine razlikovne. Inače Milton ne prihvaća i ne slijedi konvencionalne političke podjele na desno, lijevo, centar. Može se govoriti o **ekocentričnom** i **tehnocentričkom** obliku environmentalizma (75).

Tehnocentrizam se pouzda u posvemašnjost ljudske kontrole. Industrijsko društvo iz te se perspektive želi i nastoji poboljšati, uspostaviti ga prijateljskim okolišu, no bez promjena vrijednosti i ciljeva društvenog razvoja. Milтона u njegovim metaforičkim izričajima ne će zasmetati da u kritici industrijskog društva (kakvim ga i u političkoj dimenziji definira) kao društva premoći Sjevera nad Jugom, društva nezadržane potrošnje i prometa, društva instrukturalizacije itd.) i sam — u određenju kulture — na više mjesta uporabi izraz »mehanizam« — pa tako i kad govori (216) o kulturi kao glavnom mehanizmu kojim se ostvaruju interakcije ljudskih djelatnosti i okoliša. Stoga se može reći da je tehnocentrizam konzervativan. Ekocentrizam ne poriče čovjeka kao subjekta u okolišu. No, ne daje mu posebna prava. Ne dopušta podvrgavanje prirode nego korištenje obnovljivih resursa i sila. Kako to u potpunosti ne bi bilo moguće bez radikalnih promjena (industrijskog) društva, to se ovo stanovište može smatrati radikalnim. U radikalnom environmentalizmu, kako je rečeno (206) živi se svijet ne poistovjećuje s biološkim određenjima. Animalni se svijet ne uvažava prema analogijama s ljudskim živo-

tima (trpljenje boli životinja npr.), već pretpostavlja intrinzične vrijednosti sveukupnosti okoliša.

Zanimljivo je i značajno da se, kako analizira Milton, već početkom osamdesetih godina (208) ekocentrizam prihvaća i u formulacijama institucionalizirane međusobne suradnje (UN) i da od ekocentrizma deklarativno polaze i glavne, u prvom redu politički a ne znanstveno određene alternative environmentalizma kao ideologije i akcionog programa: globalizma i antiglobalizma.

Anti-globalizam ne samo da se drži autohtonog i povijesno lokalnog kao provjerenog entiteta koji treba respektirati »kroz primitivnu ekološku mudrost« i prava na kulturnu različitost, već u environmentalističkom globalizmu vidi prijetnju ekonomski, tehnološki i politički nadmoćnih država i drugih struktura, koja će ugroziti i potirati sačuvane i samodovoljne lokalne entitete i dopuštati samo ako ih i dokle ih mogu iskoristiti.

Iz globalističke pak perspektive prihvaća se izdvojena zajednica koja za sebe (ali i kao komponenta globalnog sustava) s obzirom na okoliš dobro funkcionira, jer se ponaša polazeći od svog interesa kao dobar »čuvar u kući«. Globalizacija može generirati kulturnu različitost, ali globalizacija povećava i kulturnu homogenost (155). Argument o dovoljnosti u sebe zatvorene lokalne zajednice i pouzdanje u primarnu ekološku mudrost je iluzija ili romantični mit. Nije moguće niti opravdano u komunikacijski, tržišno i politički sjedinjenom svijetu povlačiti se u rezervate snatreći da će se tamo i tada postići održivi razvitak.

S proturječjima i preklapanjima globalizma i antiglobalizma ne izlazi u knjizi na kraj ni sam Milton, no on, kako na više mjesta kaže, nije ni imao taj naum. Važno je da nas ne zavedu pojednostavljeni modeli kojima se iz pragmatično–interesnih razloga priklanjaju ne samo političari već i znanstvenici. Otklanjajmo ih kao ko-

načne i upustimo se u ne laki angažman misaonog i akcionog prelaženja granica i prevladavanja ograničenosti teorijskih modela i usvojenih analitičkih metoda. Pri kraju knjige autor još jednom podsjeća u tom smislu i na svoj prilog (213): ova je knjiga jedna stepenica, ne definitivni iskaz.

Zadaća interdisciplinarnog i transdisciplinarnog prelaženja sadržajnih i problemskih granica okoliša za Miliona je upravo zadaća antropologije. S jedne strane stoga što ona baveći se kulturom ne više i ne samo etnografski, a udaljavajući se od svojevremenih strukturalističkih i post-strukturalističkih zasada u samoj antropologiji, a s druge strane zato jer je usmjerena kulturi kao totalitetu, opirući se jednostranošću i izdvojenošću političkih znanosti, socioloških znanosti i ekonomskih znanosti. Upravo je antropologija pozvana da se bavi čovjekom i okolišem. Profesionalni je i moralni poziv antropologizma: ne ustezati se suradnje i davanja stečenog znanja; naprotiv dužnost je sudjelovati u tumačenjima i ošviještenim djelovanjima za okoliš, — makar slika bila još zamagljena i usprkos teorijskim i drugim dilemama. Polazeći od takvog moralnog i profesionalnog angažmana, autora će zadovoljiti svaka definicija kulture ako ona nije isključiva tj. da izdvojeno razlučuje znanje, percepcije i ponašanje i postupanje u okolišu. Miltonu će biti dovoljno jednostavno reći (215) da kulturu vidi kao sve što znamo, mislimo i osjećamo o svijetu, bez obzira na način kako smo do toga došli.

Milton se nada da je dovoljno očvrtnula i koherentna predodžba zajedničke pozadine intelektualnog teritorija (*common ground*) gdje pojedine znanstvene oblasti i discipline nisu samo komplementarno — ali izolirano — smještene svaka na svoje mjesto, već se susreću radi kvalitativne dogradnje.

U tom naporu ne treba biti opsjednut time da se dođe do jednog univerzalnog konceptualnog i metodološkog modela. Valja

biti i nadalje svjestan problemskih sadržajnih specifičnosti u društvenim znanostima, no treba put držati otvorenim za promjene, sada možda još i neznane (221).

To više što i u pokušaju da se (što je u analizama i modelima o zaštiti okoliša i razvoju naglašeno još od početka sedamdesetih godina) sljedeći teorije sustava, teorijski postavi i »svjetski sistem« (Wallerstein i drugi). Premda se kulturu nije u tome izostavljalo, ustvari ju se marginaliziralo. Svjetski sistem gradio se na ekonomskim i političkim čimbenicima, utjecajima i odnosima u dispoziciji i interesnim funkcijama industrijski razvijenog centra i ovisne periferije — koja daje uvijek više no što prima. U takvom modelu stalni su zapravo dobitnici i gubitnici, a ciljevi i razine kvalitete življenja i okoliša ne mogu se ni uspoređivati ukoliko i za usporedbe nisu postavljena ona mjerila koja diktira dominantni centar. Dok se na periferiji ljudi brinu kako da uopće prežive, da osiguraju dovoljno vode, hrane, krov nad glavom, riješe se otpada i postignu zdravstvene preduvjete, u razvijenom dijelu sistema brinut će se za nadoknadu izgubljenih vrijednosti, ali i za postizanje novih kvaliteta agensa i stanja: zrak, buka, emisije, tlo, vode, itd. — interes će biti usmjeren i formuliran prema kriterijima, mjerilima i pokazateljima kvalitete. Oni se, doduše, mogu odnositi i na vrednovanje življenja i lokacija nerazvijenog ugroženog i obespravljenog svijeta, ali ne i na njihovu mogućnost kvalitativnog uživanja. Napregnuće je, da se osigura funkcioniranje sistema u cjelini — što traži da se osigura minimum preživaljavanja periferiji jačajući njenu relativnu autonomnost ili držeći je i ovisnom od pomoći centra.

Kriteriji racionalnosti, pa tako ni u znanstvenim istraživanjima ne mogu i ne smiju, smatra Milton (154) biti oni kojima se mogu objasniti svjetska zbivanja. Ni svjetski sistemi ne mogu ishoditi iz znanstvene racionalnosti, pogotovo jer nemaju legitimaciju »kulturne perspektive«.

Kulturne perspektive ne generiraju se samo iz posebnosti kulturnih entiteta. Kultura se ne tvori i ne širi primarno neposrednom komunikacijom (razgovorom, gestom, proizvodom) već telekomunikacijskim sredstvima i medijima. Kulturne perspektive formiraju se na globalnoj sceni (gdje je već stvoren »osjećaj globalnosti« (*a sense of the global*) gdje mogu biti upoznate i izabrane kao obećavajuće perspektive za budućnost. Može se očekivati, kaže Milton, da kulturne perspektive mogu biti konzistentne i individualno ponešene – ako tvrdnje, norme, vrednovanja i objašnjenja ne budu međusobno proturječna. Kulturne perspektive su oslobođene granica pojedinačnih kultura. **Environmentalizam**, u tom smislu, nastavlja Milton, može se identificirati kao tip kulturne perspektive gdje je zaštita okoliša ljudskom odgovornošću vodeće načelo.

Analizirajući nekoliko primjera kulturnih profila i kulturnih perspektiva na nekoliko konkretnih primjera, Milton konstatira višeznačnost odnosa kultura i kulturnih perspektiva. Objašnjenje tih međudnosa nije pojašnjeno. **Environmentalizam** ima svoj diskurs. Diskurs je određen komunikacijski svojim sadržajem. Treba lučiti diskurs o *environmentu* (okolišu) i o **environmentalizmu**.

Suvremeni diskurs o kulturi bez kojeg nema ni diskursa o environmentalizmu napušta mozaičnu strukturu, vidi meke granice, ali ih prekoračuje. Sudionici onoga na što se diskurs odnosi određuju mu granice, a ne analitičar. Kao i kod kultura i kulturnih perspektiva diskursi nisu asocirani područno, već uz društvene kategorije i grupe.

Analizirajući i kritizirajući ekonomska, politička, sociološka i kulturološka promišljanja i modele iz perspektiva funkcionalizma, strukturalizma i poststrukturalizma na obzorju **environmentalizma**, a uz dobru upućenost i u konkretne ilustrativno-analiitičke primjere etnografskih, etnoloških i antropoloških istraživanja, u nastupe nacionalnih, internacionalnih,

državnih i nevladinih organizacija, ekspertnih grupa, političkih i ekonomskih *lobbyja* i drugih institucija, Miltona nisu potakle kultura rata, agresije i terorizma (kojih ima i u svojoj neposrednoj blizini). Možda je to preduboka planetarna rupa u koju se teško, makar s oprezom, uputiti iz relativnog mira akademskog znanstvenog bavljenja.

Knjigu Miltona uputno je i zanimljivo ne samo pročitati već imati pri ruci kao dobar podsjetnik i poticaj. U nas se zbori dosta o okolišu, o održivosti, o održivom razvitku, no rasprava o sudioništvu društva o kulturnim i antropološkim uvidima i zaključcima skromna je i jedva da se proširila izvan profesionalnog kruga i skupine na ovaj ili onaj način posebno zainteresiranih. Negdje su mirno po strani ili se katkada nameću »zeleni«, »ekološki«, menadžeri i procjenjivači, inspektori okoliša, itd., na kulturnim istraživanjima tek načetoj sceni u Hrvatskoj.

Studentima i istraživačima, kako je to već rutinski i ciljano naznačio i sam izdavač, ova će knjiga osobito dobro doći, makar se na njoj zaustavili samo djelomično i povremeno.

Fedor Kritovac

Gerold Richter (Hrsg)

BODENEROSION

Analyse und Bilanz eines Umweltproblems

Wissenschaftliche Buchgesellschaft,
Darmstadt, 1998, 264 str.

U ovoj knjizi problematika okoliša koncentrirana je na samo jedan aktualni fenomen, na eroziju tla. Knjiga je tim više značajnija jer se u njoj sustavno prezentiraju problemi istraživanja erozije tla. Ona nije prikaz količina izgubljenog tla, nego načina njegova očuvanja. Povijest istraživanja ovog fenomena u srednjoj Europi seže između 50 i 60 godina unazad. Međutim, posljednjih 30–40 godina došlo je do